

ՊԱՏՄԱԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆ

ՌՈՒՆԵՐՏ ԹԱԹՈՅԱՆ,
Պատմական գիտ. թեկնածու¹

ՄԵԾ ԵՂԵՈՆԻ ԸՆԹԱՅՔՈՒՄ ԱՐԵՎՍԱՆՎԱՅՈՒԹՅԱՆ ԿՐԱԾ ՄԱՐԴԱՅԻՆ ԵՎ ՆՅՈՒԹԱԿԱՆ ԿՈՐՈՒՄՏՆԵՐԸ ՎԻՃԱԿԱԳՐԵԼՈՒ Կ. ՊՈԼՍԻ ՎՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ՓՈՐՁԵՐԸ 1919–1920 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ (ԸՍՏ ԵՐՈՒՍԱՂԵՄԻ ՎՅՈՅ ՊԱՏՐԻԱՐՔԱՐԱՆԻ ԱՐԽԻՎԻ ՆՅՈՒԹԵՐԻ)

1918 թ. հոկտեմբերի 30-ին Մուղրոսի զինադադարի կնքմամբ Օսմանյան կայսրությունն ընդունեց իր պարտությունը եւ դուրս եկավ Առաջին համաշխարհային պատերազմից։ Ստեղծված նոր իրողությունները վերակենդանացրին հայ ժողովրդի շրջանում Հայկական հարցի հայանպաստ լուծման հույսերը։ Հայությունը ներկայացնող քաղաքական գործիչներն ու կառույցները առաջ քաշեցին երկու հիմնական պահանջ՝ Արեւմտյան Հայաստանի տարածքների ընդգրկմամբ միացյալ հայկական պետության ստեղծումը եւ պատերազմի ընթացքում Օսմանյան կայսրության երիտթուրքական կառավարության քաղաքականության հետեւանքով հայության կրած մարդկային եւ նյութական կորուստների փոխհատուցումը։

Նշված պահանջներից ելնելով՝ մեծ կարեւորություն ստացան Մեծ եղեռնի նախօրյակին արեւմտահայության թվաքանակը, Արեւմտյան Հայաստանում մահմեդական տարրի նկատմամբ հայերի տոկոսային հարաբերակցությունը, կոտորածի եւ տարագրության ընթացքում զոհված հայերի թիվը, արեւմտահայերի՝ ինչպես անհատական, այնպես էլ

¹ Հեղինակն իր խորին երախտագիտությունն է հայտնում Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի եւ Մատենադարանի գիտաշխատող Միհրան Մինասյանին՝ աշխատանքն ուշագիր ընթերցելու, դրանում մի շարք բնագրային ճշգրտումներ կատարելու, ինչպես նաեւ արժեքավոր գիտողությունների ու առաջարկների համար։

համայնքային («ազգային») ունեցվածքի քանակը եւ դրանց կորուստը հնարավորինս ճշգրիտ հաշվելու հարցերը:

1919 հունվարի 18-ին Փարիզում իր աշխատանքներն սկսեց հաշտության վեհաժողովը: Ելնելով հնարավորինս արագ գործելու հրամայականից՝ հայ ժողովրդի շահերը ներկայացնող Հայկական միացյալ պատվիրակությունը (ղեկավարներ՝ Պողոս Նուբար փաշա եւ Ավետիս Ահարոնյան) երկու հուշագիր ներկայացրեց Անտանտի պետությունների ուշադրությանը: Մեկը նվիրված էր ապագա միացյալ Հայաստանի սահմաններին («Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ»², ներկայացվել է վեհաժողովի Գերագույն խորհրդի 1919 թ. փետրվարի 26-ի նիստին), մյուսը վերաբերում էր Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում հայ ժողովրդի (իր արեւելահայ եւ արեւմտահայ հատվածներով) կրած մարդկային եւ նյութական կորուստների եւ դրանց դրամական փոխհատուցման հաշվարկին («Թուրքահայաստանի եւ Կովկասում Հայաստանի Հանրապետության հայության կրած վնասների համար հատկացումների եւ հատուցումների մոտավոր աղյուսակ», շրջանառության մեջ է դրվել 1919 թ. ապրիլի 6-ին)³: Համաձայն վերոնշյալ հուշագրերի՝ Օսմանյան կայսրությունում 1914 թվականի դրությամբ բնակվում էր 2.026.000 հայ, որից Արեւմտյան Հայաստանում՝ 1.403.000, Ասիական Թուրքիայի այլ մասերում՝ 440.000, Պոլսում եւ Եվրոպական Թուրքիայում՝ 183.000: Զարգված եւ տեղահանված արեւմտահայերի թիվը կազմում էր 1.800.000 շունչ (360.000 ընտանիք), այդ թվում զոհվածներ՝ մոտ 1.000.000 շունչ (200.000 ընտանիք):

Արեւմտահայության թվաքանակի եւ մարդկային ու նյութական կորուստների՝ Փարիզի հաշտության վեհաժողովին ներկայացված այս

² Բնագիրը ֆրանսերեն է (տե՛ս La question armenienne devant la conférence de la paix, Paris, Dupont, 1919): Հուշագիրը նույն՝ 1919 թ. թարգմանվել եւ լույս է տեսել նաեւ հայերեն (արեւմտահայերեն եւ արեւելահայերեն) եւ անգլերեն (տե՛ս Հայկական հարցը հաշտության կոնֆերանսի առաջ, Թիֆլիս, 1919, Հայկական հարցը խաղաղության ժողովին առջեւ, Բոսթոն, 1919, The Armenian question before the Peace conference, New York, Press Bureau, The Armenian National Union of America, 1919):

³ Բնագիրը նույնպես ֆրանսերեն է (տե՛ս Tableau approximatif des réparations et indemnités pour les dommages subis par la nation arménienne en Arménie de Turquie et dans la République Arménienne du Caucase, Paris, 1919): Հուշագրի հայերեն թարգմանությունը տե՛ս «1915-1965 Յուշամատենան Մեծ Եղեռնի», Պէյրուս, 1965, էջ 1020-1022, 1025-1028, տե՛ս նաեւ Հայ ժողովրդի կորուստները Առաջին աշխարհամարտի տարիներին («Համաշխարհային պատերազմից հայ ժողովրդի կրած վնասների քննիչ հանձնաժողովի» փաստաթղթերի եւ նյութերի ժողովածու), կազմող, առաջաբանի եւ ծանոթ. հեղինակ՝ Ա. ԶԱՔԱՐՅԱՆ, խմբագիր՝ Լ. ԲԱՐՍԵՂՅԱՆ, Երեւան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2005, էջ 221-228):

հաշվարկները, լինելով հապճեպ կազմված, ընդհանուր եւ մոտավոր⁴, օրակարգից չէին հանում ավելի մանրամասն տվյալներ հավաքելու հարցը: Նշված հարցի հետապնդումը ստանձնում է պատերազմից հետո Կ. Պոլսում վերահաստատված Հայոց պատրիարքարանը եւ մայրաքաղաք վերադարձած պատրիարք Զավեն արքեպիսկոպոս Տեր-Շղիայանը: Մեծ եղեռնի ընթացքում հայության կրած մարդկային եւ նյութական կորուստների վերաբերյալ տվյալների հավաքումը դառնում է Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի՝ 1919–1920 թթ. գործունեության հիմնական ուղղություններից մեկը⁵:

Մեր տրամադրության տակ եղած նյութերը թույլ են տալիս առանձնացնելու Հայոց պատրիարքարանի եւ նրա հովանու տակ գործող «Տեղեկատու դիվան» կառույցի⁶ կողմից կազմված երկու փաստաթղթեր, որոնց միջոցով 1919–1920 թթ. իրականացվում էր արեւմտահայության նախա- եւ հետեղեռնյան վիճակի վերաբերյալ տվյալների հավաքման գործընթացը: Նշված երկու փաստաթղթերն են «Հարցարան»-ը եւ «Վիճակացոյց»-ը:

Սույն աշխատանքում մենք նպատակ ենք դնում ներկայացնել նշված փաստաթղթերից յուրաքանչյուրն առանձին՝ լուսաբանել դրանց ստեղծման հանգամանքները, դրանց միջոցով արեւմտահայության վերաբերյալ տվյալների հավաքման ընթացքն ու արդյունքները, ներկայացնել «1919 թ. վիճակացոյց»-ի՝ որպես առավել ամփոփ աղբյուրի, հայ բնակչությանը վերաբերող տվյալները, համադրել «1919 թ. վիճակացոյց»-ի՝ Մեծ եղեռնի նախօրյակի դրությամբ արեւմտահայության թվաքանակին վերաբերող թվերը՝ տվյալ տարածքի համար առկա հիմնական այլ վիճակագրական

⁴ Այսպես, նոր չէր արեւմտահայության նախաեղեռնյան թվաքանակի հաշվարկը՝ դրա տվյալները քաղված էին դեռեւս 1912 թ. վերջերին Հայկական հարցի արծարծման կապակցությամբ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված լիազոր մարմնի՝ Ապահովության հանձնաժողովի կողմից կազմված բարեփոխումների նախագծի տեքստից: Ապահովության հանձնաժողովի վիճակագրության մասին մանրամասն տե՛ս Ռ. ԹԱԹՈՅԱՆ, Արեւմտահայության թվաքանակի հարցը 1879–1914 թվականներին, Երեւան, ՀՅԹԻ, 2015, էջ 92–94:

⁵ Տե՛ս Ռ. ԹԱԹՈՅԱՆ, Արեւմտահայության թվաքանակի եւ Արեւմտյան Հայաստանի բնակչության էթնիկական կազմի հարցերը Փարիզի հաշտության կոնֆերանսին (1919–1920 թթ.), «Յեղասպանագիտական հանդես», 2016, 4 (1), էջ 47–55:

⁶ Տեղեկատու դիվանը ստեղծվել էր 1919 թ. օգոստոսին՝ արեւմտահայության պահանջատիրությանն առնչվող հարցերն ավելի արդյունավետ հետապնդելու նպատակով: Դիվանի աշխատանքների կազմակերպումը դրված էր Պատրիարքարանի Քաղաքական ժողովի ներկայացուցիչ Կարապետ Նուրյանի եւ երիտասարդ մտավորական Արշակ Ալադյանյանի վրա (տե՛ս ԶԱԽԷՆ ՊԱՏՐԻԱՐԺ, Պատրիարքական յուշերս. վավերագիրներ եւ վկայություններ, Գահրէ, 1947, էջ 301–302, տե՛ս նաեւ B. DER MATOSSIAN, The Genocide Archives of the Armenian Patriarchate of Jerusalem, Armenian Review, Volume 52, Number 3–4 (Fall-Winter 2011), էջ 22):

տվյալներին, հատկապես՝ Հայոց պատրիարքարանի «1913 թ. վիճակացոյց»-ի (մասնագիտական գրականության մեջ նաեւ հայտնի է նաեւ որպէս 1913-14 թթ. Հայոց պատրիարքարանի մարդահամար) եւ 1914 թ. օսմանյան պաշտոնական վիճակագրության տվյալներին հետ:

Աշխատանքի աղբյուրագիտական հիմք՝ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կարգադրությամբ Օսմանյան կայսրության առանձին թեմերի կողմից 1919-1920 թվականներին կազմված եւ Հայոց պատրիարքարան-Տեղեկատու դիվան ուղարկված տեղեկագրերն ու «Վիճակացոյց»-ի լրացված հարցաթերթերը, Կոստանդնուպոլիսը 1922 թ. քեմալական զորքերին հանձնելու նախաշեմին, պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանի կողմից, Հայկական հարցին առնչվող պատրիարքարանի այլ փաստաթղթերի հետ միասին, ուղարկվել էին Մեծ Բրիտանիայի Մանչեսթր քաղաք՝ այնտեղի հայ համայնքի հոգեւոր առաջնորդ Գրիգորիս ծայրագույն վարդապետ Պալաքյանին ի պահ: Մարսելի հայերի հոգեւոր առաջնորդ ընտրվելուց հետո՝ Գ. Պալաքյանը տեղափոխել է արխիվն իր հետ, գույքագրել փաստաթղթերը⁷, այնուհետեւ ուղարկել Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարան, որտեղ փաստաթղթերը պահվում են առ այսօր՝ որպէս Հայկական հարցի եւ Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող փաստաթղթերի առանձին արխիվի մաս⁸:

Սփյուռքահայ ուսումնասիրող Պետրոս Տեր-Մաթոսյանի կարծիքով՝ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանում պահվող Հայոց ցեղասպանության կամ, նույնն է՝ պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվը կարելի է համարել հարցին վերաբերող փաստաթղթերի կարեւորագույն պահուցներից մեկը⁹: Առ այսօր արխիվի փաստաթղթերը հասու են եղել հատուկէնտ ուսումնասիրողների, որոնց թվում են հայր Գրիգոր Կերկերյանը (Գրիկեր), Վահագն Դադրյանը, Թաներ Աքչամը¹⁰:

⁷ Արխիվի բոլոր փաստաթղթերի թերթերի վրա առկա է Մարսելի առաջնորդարանի կնիքը եւ հերթական համարի նշումը (մատիտով արված):

⁸ Տէս B. DER MATOSSIAN, նշվ. հոդվ., էջ 22: Տէս նաեւ, ԶԱԽԵՆ ՊԱՏՐԻԱՐԷ, նշվ. աշխ., էջ 303:

⁹ Տէս անդ., էջ 22:

¹⁰ Նույն տեղում, էջ 23: Գրիգոր Կերկերյանը նաեւ հնարավորություն է ունեցել մեծ թվով փաստաթղթեր պատճենել Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվից: ԱՄՆ Քլարկ համալսարանի Հոլոքոստի ու ցեղասպանության ուսումնասիրության Մթրապլեր կենտրոնի «Գալուստեան/Մուգար» հայագիտական հետազոտությունների ամբիոնի պրոֆեսոր Թաներ Աքչամի կողմից նախաձեռնած ծրագրի շրջանակներում այդ փաստաթղթերը թվայնացվել եւ 2018 թ. դեկտեմբերին տեղադրվել են առցանց (նախագծի կայքը՝ [https://wordpress.clarku.edu/](https://wordpress.clarku.edu/guerguerianarchive/) guerguerianarchive/, դիտվել է 04.12.2018: Տէս նաեւ A. ALEKSANYAN, "The Armenian Materials in

2017 թ. նոյեմբերի 5-15-ին մենք հնարավորություն ենք ունեցել աշխատելու Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի՝ պատրիարք Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվի նյութերի հետ՝ հատկապես առանձնացնելով նախքան Մեծ եղեռնը եւ հետո արեւմտահայության թվաքանակի վերաբերյալ տվյալներ պարունակող փաստաթղթերը, որոնց թվում՝ ներկա ուսումնասիրության առարկա տեղեկագրերն ու «Վիճակացոյց»-ները¹¹:

Ա. 1919-20 թթ. Հայոց պատրիարքարանի կողմից թեմեր ուղարկված «Հարցարան»-ը եւ պատասխան տեղեկագրերը

1919 թ. մայիսի 18-ին Հայոց պատրիարքարանը հանդես է գալիս պաշտոնական հաղորդագրությամբ, որտեղ մասնավորապես ասվում էր. «Տարագրուած Հայութեան վնասները ճշդելու եւ մանրամասն ցուցակ մը պատրաստելու պէտք տեսնուած ըլլալով, Քաղաք[ական] Ժողովի»¹² որոշմամբ հարցարան մը տպագրուած է, որ պիտի դրկուի բոլոր գաւառները, առաջնորդարաններուն միջոցաւ տրամադրուելու համար գիւղերու եւ քաղաքներու մէջ բնակող ազգայիններուն»¹³:

Տեղահանությունից հետո գավառներից Կ. Պոլսում հանգրվանած հայերին, ինչպես նաեւ պատերազմի հետեւանքով տուժած պոլսահայերին առաջարկվում էր հարցարանը ստանալ Բերայի Սբ. Երրորդության եկեղեցու մէջ գտնվող «Տեղեկատվության դիվանից»¹⁴:

Պատրիարքարանի կողմից պատրաստված այս հարցարանով Օսմանյան կայսրության հայաբնակ բնակավայրերում գործող ազգային-եկեղեցական կառույցների ներկայացուցիչներին առաջարկվում էր պատասխանել թվով 17 հարցերին, որոնք վերաբերում էին տվյալ բնակավայրի հայերի տեղահանության եւ ջարդի ընթացքին (որ թվականին է կատարվել տեղահանությունը, ովքե՞ք են եղել տեղահանության

the Guerguerian Archive” առցանց հոդվածը՝ <https://wordpress.clarku.edu/guerguerianarchive/iii-about-the-armenian-language-materials/>);

¹¹ Քանի որ աշխատանքի գրելու պահին արխիվի գրացուցակի կազմման աշխատանքները դեռեւս ավարտված չէին, արխիվի տվյալ փաստաթուղթն օգտագործելիս մենք հղում ենք անում արխիվի անվան (Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ (կրճատ՝ ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ) եւ Մարսելի առաջնորդարանի գույքագրման համարի վրա:

¹² 1860 թ. ազգային սահմանադրությամբ Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծված մարմին, որի տնօրինության տակ էին արեւմտահայության հասարակական-քաղաքական կյանքին առնչվող հարցերը:

¹³ Տե՛ս «Ճակատամարտ», Կ. Պոլիս, 1919, մայիսի 18, թիւ 158: «Տեղեկատվության դիվանն» ըստ երեւոյթին 1919 թ. օգոստոսին ստեղծված «Տեղեկատու դիվանին» նախորդող կառույց էր:

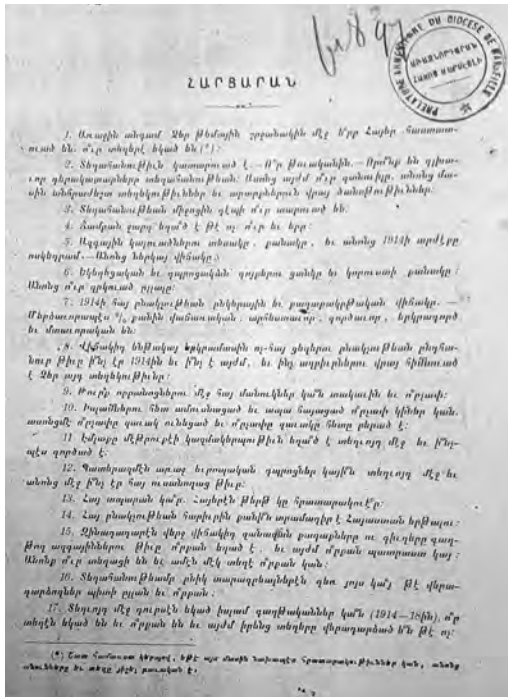
¹⁴ Նույն տեղում:

գլխավոր կազմակերպիչները, որտեղ են նրանք գտնվում հարցարանը լրացնելու պահին, ուր են տեղահանվել հայերը, տեղահանության ճանապարհին ջարդ եղել է, եթե այո, ապա որտեղ եւ երբ), նախքան տեղահանությունը հայերի սոցիալ-տնտեսական վիճակին եւ, հատկապես, հայերի համայնքային («ազգային») գույքին (ե՞րբ են տվյալ բնակավայրում հաստատվել հայերը, ո՞րն է հայերի զբաղմունքն ըստ ոլորտների (վաճառական, արհեստավոր, երկրագործ, մտավորական եւ այլն), համայնքային կալվածքների տեսակը, քանակը, արժեքը 1914 թ. դրությամբ, ներկա վիճակը, եկեղեցական եւ դպրոցական գույքերի ցանկը, կորուստի քանակը, տվյալ բնակավայրում «էմլաքը մէթրուքերի»¹⁵ գործունեությունը եւ այլն), հայերի եւ այլազգիների փոխհարաբերություններին (տվյալ շրջանի ոչ հայ բնակչության ըստ ազգությունների թիվը 1914-ին եւ հարցարանը լրացնելու պահին, թուրք որբանոցներում հայ մանուկների թիվը, իսլամացված եւ հայությունը վերադարձած հայ կանանց թիվը, որքան է 1914-1918 թթ. ընթացքում տվյալ շրջան տեղափոխված իսլամադավանների թիվը եւ այլն): Պատրիարքարանին նաեւ հետաքրքրում էր, թե տվյալ շրջանի հայ բնակչության քանի՞ տոկոսն է տրամադիր Հայաստան տեղափոխվելու, որքան է պատերազմից հետո տվյալ շրջան վերադարձած հայերի թիվը, արդյո՞ք տեղահանված բնիկների վերադարձի հույս կա, եւ, եթե վերադարձողներ լինելու են, ապա որքան (հարցարանի լուսանկարը տե՛ս Նկար 1)¹⁶:

Մեզ հայտնի չէ այն հայաբնակ բնակավայրերի եւ շրջանների ամբողջական ցանկը, որտեղ Պատրիարքարանին հաջողվել էր ուղարկել այս «Հարցարան»-ը: Դատելով հարցարանի՝ տվյալ շրջանի հայության Հայաստան տեղափոխվելու տրամադրվածության հարցից, կարելի է ենթադրել, որ փաստաթուղթն ի սկզբանե նախատեսված էր Արեւմտյան Հայաստանի տարածքից դուրս՝ Փոքր Ասիայում եւ Եվրոպական Թուրքիայում գտնվող հայաբնակ շրջանների համար: Այլ կերպ չէր էլ կարող լինել՝ փաստաթղթի կազմման պահին Փոքր Ասիայի շատ վայրերում, առավել եւս՝ Արեւմտյան Հայաստանի եւ Կիլիկիայի տարածքում հայկական թեմական եւ ազգային-համայնքային կառույցների վերականգնման գործընթացը դեռեւս ընթացքի մեջ էր:

¹⁵ Օսմանյան իշխանությունների կողմից 1915 թ. ստեղծված հայերի «լքյալ գույքերը» տնօրինող մարմին:

¹⁶ Տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Խ897:

Նկար 1. 1919 թ. Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից պատրաստված և թևներ ուղարկված «հարցարան»-ը

արդյունքում մեզ հաջողվել է գտնել տասնչորս բնակավայրերին կամ թեմերին վերաբերող հարցաթերթերի պատասխան տեղեկագրերը (տե՛ս Աղյուսակ 1. Աղյուսակում ներկայացնում ենք նաեւ փաստաթղթի գրության թվականը, փաստաթուղթը պատրաստած մարմնի եւ/կամ անհատի անունը, թերթերի քանակը)¹⁸:

¹⁷ Տե՛ս նշված Ձալեն Տեր-Նղիայանի արխիվ, թերթ №897:

¹⁸ Ինքնին հասկանալի է, որ մենք չենք կարող հավակնել, որ տեղեկագրերի՝ մեր կողմից ներկայացվող ցուցակը սպառիչ է: Հնարավոր է, որ Ձալեն Տեր-Նղիայանի եւ այլ արխիվների հետագա պրպտումների արդյունքում ի հայտ գան «Հարցարան»-ի հիման վրա կազմված այլ տեղեկագրեր եւս:

Նշենք նաեւ, որ Օսմանյան կայսրության Բուրսայի նահանգի մի քանի հայաբնակ բնակավայրերին (Բուրսա, Սուլուգ, Վերին Պենլի, Կեմլեյիկ, Կյուլբե, Ենիճե, Ճերահ, Յենիշենհիթ) վերաբերող տեղեկագրեր պահվում են Մատենադարանի (Մ. Մաշտոցի անվան) հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ (Արշակ Ալպոլաճյանի ֆոնդում (թղթ. 8 վավ. 23/17-23/18): Դրանք օգտագործվել են հայ ուսումնասիրող Անահիտ Աստույանի կողմից «Բուրսայի նահանգի հայության տնտեսական վիճակը եւ նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին» աշխատությունում (տե՛ս Ա. ԱՍՏԱՅԱՆ, Բուրսայի նահանգի հայության տնտեսական վիճակը եւ նյութական կորուստները Հայոց ցեղասպանության տարիներին, Երեւան, 2017):

Անհրաժեշտ է նաեւ նշել, որ թեւեւ «Հարցարան»-ը շրջանառության մեջ էր դրվել 1919 թ. մայիսի 18-ին, սակայն, Պատրիարքարանը, ըստ երեւույթին գոհ չլինելով փաստաթղթի լրացման աշխատանքների դանդաղ ընթացքից, պետք է զգացել եւս մեկ անգամ այն թեմեր ուղարկել 1919 թ. հոկտեմբերին՝ շրջաբերական-հրահանգ նամակի միջոցով՝ արդեն Տեղեկատու դիվանի կողմից մշակված «Վիճակացույց»-ի հարցաթերթերի հետ միասին եւ կից («Վիճակացույց»-ի մասին կխոսվի հաջորդիվ)¹⁹:

Աղյուսակ 1.

	Բնակավայր, թեմ	Նահանգ	Թվական	Մարմին (անհատ)	Թերթերի քանակը
1	Ռոդոսթո (Թեքրիզաղ)	Ադրիանապոլիս	անթվակիր	Նշված չէ	9 ¹⁹
2	Չոռլու	Ադրիանապոլիս	1920 թ. փետրվարի 27	Չոռլուի թաղական խորհուրդ	3 ²⁰
3	Իզմիրթ (Նիկոմիդիա)	Իզմիրթ	1920 թ. սեպտեմբերի 17 (30)	Տեղեկագրի պատրաստության հանձնաժողով	5 ²¹
4	Բանդրմա- Բալըքեսիր	Փարասի (Բալըքեսիր)	Անթվակիր (1919 թ. հոկտեմբերի 24-ից հետո)	Նշված չէ	4 ²²
5	Ազիզիե	Բուրսա	1919 թ. դեկտեմբերի 25	Ազիզիեի թաղական խորհուրդ, Թաթուլ քահանա Անդրեասյան	3 ²³
6	Աֆիոն Գարահիսար	Բուրսա	1919 թ. դեկտեմբերի 9	Աֆիոն Գարահիսարի թաղական խորհուրդ	3 ²⁴
7	Ագսարայ	Կոնիա	1919 թ. հունիսի 29	Ագսարայի թաղական խորհուրդ, առաջնորդական փոխանորդ՝ Արտավազդ վարդապետ Սյուրմեյան	7 ²⁵
8	Կոնիա	Կոնիա	1919 թ. նոյեմբերի 7	Առաջնորդական փոխանորդ՝ Արտավազդ վարդապետ Սյուրմեյան	5 ²⁶
9	Պուրտուր	Կոնիա	անթվակիր	Ռաֆայել Սահակյան («Պուրտուրի ազգայնոց»)	9 ²⁷

¹⁹ Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2350-2359:²⁰ Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2375-2377:²¹ Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2910-2914:²² Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2990-2993 (տեղեկագիրը կցված է Բանդրմա-Բալըքեսիրի թեմի համար «1919 թ. վիճակացույց»-ի լրացված հարցաթերթերին):²³ Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2500-2501:²⁴ Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2494-2496:²⁵ Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2471-2477:²⁶ Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2478-2482:²⁷ Տե՛ս ԵՀՊ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, Թերթ 2483-2491:

10	Ուշագ	Կոնիա	1919 թ. դեկտեմբերի 17	Ուշագի Թաղային խորհուրդ	4 ²⁸
11	Քեսկին	Անգորա	1919 թ. օգոստոս	Քեսկինի հայ և հույն թաղային խորհուրդ	2 ²⁹
12	Մարզվան	Սեբաստիա	անթվակիր	Նշված չէ	5 ³⁰
13	Օրդու	Տրապիզոն	21 փետրվար 1920 թ.,	Նշված չէ	3 ³¹
14	Ակն	հարբերդ (Մամուրեթ-ու- Ազիզ)	27 հունվարի 1920 թ.	Թորոս Ազատյան	5 ³²

Ինչպես կարող ենք տեսնել, «Հարցարան»-ի հիման վրա պատրաստված պատասխան-տեղեկագրերը գրեթե առանց բացառության ստացվել էին միայն Օսմանյան կայսրության եվրոպական եւ փոքրասիական հայկական թեմերի առանձին հայաբնակ բնակավայրերից³³։ Տեղեկագրերը բացառիկ տեղեկություններ են պարունակում տվյալ բնակավայրի կամ թեմի հայ համայնքի պատմության, Մեծ եղեռնի նախօրյակի դրությամբ հայերի սոցիալ-տնտեսական կացության, տեղահանության եւ ջարդերի ընթացքի եւ դրանց արդյունքում հայերի կրած մարդկային եւ նյութական կորուստների, ինչպես նաեւ հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ. այդ առումով, դրանք կարող են օգտակար լինել Հայոց ցեղասպանության ընթացքն ու հետեւանքները՝ Օսմանյան կայսրության առանձին հայաբնակ բնակավայրերի եւ շրջանների օրինակի վրա ուսումնասիրելու համար։

Բ. Հայոց պատրիարքարանի՝ «1919 թ. վիճակացոյց»-ը

Ինչպես արդեն նշել էինք՝ 1919 թ. օգոստոսին Հայոց պատրիարքարանին կից ստեղծվում է Տեղեկատու դիվան կառույցը, որի գործառույթներին մեկը արեւմտահայության նախա եւ հետեղեռնյան թվաքանակի, կրած մարդկային եւ նյութական կորուստների եւ այլ հարակից հարցերի մասին տվյալների հավաքումն էր։ Համաձայն Տեղեկատու դիվանի

²⁸ Տէն ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Խ885-Խ888:

²⁹ Տէն ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Խ21-22:

³⁰ Տէն ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Ե539-Ե543:

³¹ Տէն ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Ե535-Ե537:

³² Տէն ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Խ898-Խ902 (տեղեկագիրը կցված է Ակնի թեմի համար «1919 թ. վիճակացոյց»ի լրացված հարցաթերթերին):

³³ Ակնի տեղեկագիրն ստացվել է ոչ թե համապատասխան թեմից, այլ կազմվել է Տեղեկատու դիվանի քարտուղարի օգնական («ընդօրինակիչ») Թորոս Ազատյանի կողմից:

կանոնագրի՝ այնտեղ պետք է կենտրոնանային՝ «Հայաստանի եւ հայկական դատի վերաբերյալ հին թէ նոր ամէն կարգի վիճակագրութիւններն, ...հայ հալածամբներու, ջարդերու, տեղահանութեան վերաբերյալ բոլոր դրուագներն ու պատմութիւններ, կողոպտուած ազգային թէ՛ անհատական շարժում, թէ՛ անշարժ գոյներու մասին վիճակագրական պատկերներ...»³⁴:

Նշված գործառույթի շրջանակներում Տեղեկատու դիվանը նոր թափ է հաղորդում տվյալների հավաքման՝ Հայոց պատրիարքարանի աշխատանքներին: Դիվանի ստեղծումից անմիջապես հետո այն մշակում է «Վիճակացոյց»-ի հարցաթերթ, որը նախատեսված էր նախկինում շրջանառության մեջ գրված «Հարցարան»-ի հետ միասին թեմեր ուղարկվելու եւ թեմական իշխանությունների կողմից լրացվելու համար:

Ինչպես կարող ենք տեսնել «Վիճակացոյց»-ի հարցաթերթի կառուցվածքից՝ Տեղեկատու դիվանը փորձում էր հատկապես կենտրոնանալ վիճակագրական տվյալների հավաքման վրա՝ թեմերից հայթայթել ստույգ թվեր՝ առանց նկարագրողական բնույթի տեղեկությունների: Հարցաթերթը բաղկացած էր երկու՝ «Հայկական» եւ «Օտար ազգաց» բաժիններից: «Հայկական բաժնում» թեմական իշխանություններին հանձնարարվում էր տալ վիճակին ենթակա հայաբնակ բնակավայրերի ցանկը, տեղահանությունից առաջ եւ հետո հայերի թիվը եւ կորուստը (առանձին՝ արական եւ իգական, ինչպես նաեւ նրանց գումարը), հայ կղերի թիվը (նույնպես՝ պատերազմից առաջ եւ հետո), եկեղեցիների եւ վանքերի թիվը (առանձին՝ կանգուն եւ ավերված), արական եւ իգական դպրոցների թիվը (կանգուն եւ ավերված), երկսեռ աշակերտների թիվը 1914 եւ 1919 թվականների դրությամբ, հայերին պատկանող տների թիվը (բնակելի, կիսավեր, քանդված), 1914-1918 թթ. իսլամացված հայերի թիվը (կամովի, բռնի, քրիստոնեադավանության վերադարձած («դարձող»): «Օտար ազգաց» բաժնում առաջարկվում էր լրացնել 1914 եւ 1919 թվականների դրությամբ թուրքերի, չերքեզների, քրդերի, «թափառաշրջիկների», այլազգի քրիստոնյաների (հույն, ասորի, քաղղեացի եւ այլն) եւ այլակրոնների (հրեա, եզդի եւ այլն) թվաքանակին վերաբերող տվյալներ (հարցաթերթի նմուշը տե՛ս Նկար 2-4):

Տեղեկատու դիվանի գրանցամատյանից իմանում ենք, որ 1919 թ. հոկտեմբերի 28-ի դրությամբ «Վիճակացոյց»-ի թերթերն ուղարկվել էին

³⁴ Տե՛ս Զաւէն պատրիարք, նշվ. աշխ., էջ 303:

Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի ենթակայության տակ գտնվող՝ թվով տասնութ թեմերին եւ նրանց թեմակալ առաջնորդներին: Ինչպես արդեն նշել էինք՝ «Վիճակացոյց»-ի թերթերին կից թեմեր է ուղարկվում նաեւ դեռեւս 1919 թ. մայիսին կազմված «Հարցարան»-ը: Քանի որ թեմերի ցուցակը, որտեղ ուղարկվել էին «Վիճակացոյց»-ն ու «Հարցարան»-ը, կարող է որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնել՝ նշված ժամանակահատվածում Օսմանյան կայսրության տարածքում գործող հայկական եկեղեցական կառույցների մասին պատկերացում կազմելու տեսանկյունից, ներկայացնենք այն ամբողջությամբ³⁵.

1. Էդիրնեի (Ադրիանապոլսի) թեմ³⁶՝ Արսեն ավագ քահանա Դերձակյան,

2. Ռոդոսթոյի (Թեքրիզադի) թեմ³⁷՝ Խորեն ավագ քահանա Ճամճյան,

3. Նիկոմիդիայի (Իզմիրի) թեմ³⁸՝ Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյան,

4. Բուրսայի (Պրուսայի) թեմ³⁹՝ Սարգիս ծայրագույն վարդապետ Տեր-Սարգիսյան,

5. Բանդրմայի թեմ⁴⁰՝ Կարապետ եպիսկոպոս Մազլըմյան,

6. Բիլեճիկի թեմ⁴¹՝ Թովմաս քահանա Մնացականյան,

³⁵ Տե՛ս ԵՂ Ջավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Բ705:

³⁶ Եպիսկոպոսական վիճակ էր, ընդգրկում էր Օսմանյան կայսրության Ադրիանապոլսի վիլայեթի (նահանգ) Ադրիանապոլսի, Քըրք Քիլիսի գավառների (սանջակ), ինչպես նաեւ 1914 թ. դրությամբ Հունաստանին անցած Դեդեաղաճի եւ Գյումուլճինայի տարածքները (Ի. դարի սկզբների դրությամբ Օսմանյան կայսրության հայկական եկեղեցական-թեմական բաժանման համար տե՛ս Մ. ՕՐՄԱՆԵԱՆ, Հայոց եկեղեցին եւ իր պատմությունը, վարդապետությունը, վարչությունը, բարեկարգությունը, արարողությունը, գրականությունը, ու ներկայ կացությունը, Կոստանդնուպոլիս, հրատարակիչ Վ. եւ Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1911, էջ 259-265: 1914 թ. դրությամբ Օսմանյան կայսրության վարչատարածքային բաժանման համար տե՛ս F. DUNDAR, Crime of numbers. The Role of Statistics in the Armenian Question (1878-1918), Transaction Publishers, New Brunswick, New Jersey, 2010, էջ X, ինչպես նաեւ K. KARPAT, Ottoman population 1830-1914: Demographic and Social Characteristics, Wisconsin, 1985, էջ 170-188):

³⁷ Եպիսկոպոսական վիճակ, ընդգրկում էր Ադրիանապոլսի նահանգի Թեքրիզադ եւ Գալիպոլի գավառները, ինչպես նաեւ (1914 թ. դրությամբ) Չատալջայի եւ Չանակ-կալեի անկախ գավառները:

³⁸ Արքեպիսկոպոսական վիճակ, ընդգրկում էր Իզմիրի սանջակի տարածքը:

³⁹ Արքեպիսկոպոսական վիճակ, պարունակում էր Հյուզավենդիզարի (Բուրսայի) նահանգի համանուն գավառի տարածքը:

⁴⁰ Եպիսկոպոսական վիճակ, ընդգրկում էր Հյուզավենդիզարի (Բուրսայի) նահանգի Քարասի (Բալըքեսեր) գավառը (1914-ի դրությամբ՝ Քարասին արդեն ուներ անկախ գավառի կարգավիճակ):

⁴¹ Եպիսկոպոսական վիճակ, պարունակում էր Հյուզավենդիզարի (Բուրսայի) նահանգի Էրթոլրուլի (Բիլեճիկի) գավառի տարածքը:

7. Կոնիա-Աֆիոն Գարահիսար-էսքիշեհիրի թեմ⁴²՝ Արտավազդ վարդապետ Սյուրմեյան,
8. Քյոթահիայի (Կուտինայի) թեմ⁴³՝ Սահակ քահանա Վարպետյան,
9. Իզմիրի (Զմյուռնիայի) թեմ⁴⁴՝ Հովհան ծայրագույն վարդապետ Կարապետյան,
10. Գաղաթիայի (Անկարայի) թեմ⁴⁵՝ Եղիշե ծայրագույն վարդապետ Գալֆայան,
11. Կեսարիայի (Կայսերիի) թեմ⁴⁶՝ Սերովբե քահանա Պուրմայան,
12. Կաստամունի (Պափղագոնիայի) թեմ⁴⁷՝ Տաճատ ծայրագույն վարդապետ Պասմաճյան,
13. Սեբաստիայի թեմ⁴⁸՝ Սարգիս վարդապետ Աճեմյան,
14. Սամսոնի (Ճանիկի) թեմ⁴⁹՝ Մատթեոս եպիսկոպոս Ինճեյան,
15. Տրապիզոնի թեմ⁵⁰՝ Գարեգին ծայրագույն վարդապետ Խաչատուրյան,
16. Ադանայի թեմ⁵¹՝ Գեւորգ ծայրագույն վարդապետ Արսւանյան,
17. Հալեպի (Բերիայի) թեմ⁵²՝ Հարություն քահանա Եսայան,
18. Մարաշի (Գերմանիկեի) թեմ⁵³՝ Սահակ քահանա Տեր-Պետրոսյան:

⁴² Եպիսկոպոսական վիճակ, 1914-ի դրությամբ ընդգրկում էր Կոնիայի նահանգի, ինչպես նաև Աֆիոն Գարահիսարի (Գարահիսար-ի Սահիբ) եւ էսքիշեհիրի անկախ գավառների տարածքը:

⁴³ Եպիսկոպոսական վիճակ, 1914-ի դրությամբ պարունակում էր Քյոթահիայի անկախ գավառի (նախկինում՝ գավառ Հյուդավենդիգարի (Բուրսայի) նահանգի կազմում) տարածքը:

⁴⁴ Արքեպիսկոպոսական վիճակ, 1914-ի դրությամբ ընդգրկում էր Այդինի նահանգի տարածքը:

⁴⁵ Արքեպիսկոպոսական վիճակ, պարունակում էր Անկարայի նահանգի Անկարայի եւ Քիրշեհիրի գավառները:

⁴⁶ Արքեպիսկոպոսական վիճակ, 1914-ի դրությամբ ընդգրկում էր Կեսարիայի (Կայսերիի) անկախ գավառի տարածքը (նախկինում գավառ՝ Անկարայի նահանգի կազմում):

⁴⁷ Եպիսկոպոսական վիճակ, պարունակում էր Կաստամունիի նահանգի տարածքը:

⁴⁸ Արքեպիսկոպոսական վիճակ, ընդգրկում էր Սեբաստիայի նահանգի Սեբաստիայի գավառի տարածքը:

⁴⁹ Եպիսկոպոսական վիճակ, 1914-ի դրությամբ պարունակում էր Ճանիկի (Սամսուն) անկախ գավառի (նախկինում՝ գավառ Տրապիզոնի նահանգի կազմում) տարածքը:

⁵⁰ Եպիսկոպոսական վիճակ, ընդգրկում էր Տրապիզոնի նահանգի Տրապիզոնի, Գյումուշխանեի եւ Լազիստանի գավառների տարածքները:

⁵¹ Կիրիկիո կաթողիկոսական աթոռի արքեպիսկոպոսական վիճակ, պարունակում էր Ադանայի նահանգի Ադանայի, Մերսինի եւ Իշիլի գավառները (1914-ի դրությամբ Իշիլը առանձնացվել էր որպես անկախ գավառ):

⁵² Կիրիկիո կաթողիկոսական աթոռի եպիսկոպոսական վիճակ, ընդգրկում էր Հալեպի նահանգի Հալեպի գավառի Հալեպի, Իսքենդերոնի եւ Պեյլանի գավառակների տարածքները:

⁵³ Կիրիկիո կաթողիկոսական աթոռի արքեպիսկոպոսական վիճակ, 1914-ի դրությամբ պարունակում էր Մարաշի անկախ գավառի Մարաշի, Ալպստանի եւ Բազարճըքի գավառակների տարածքները (նախկինում Մարաշը գավառ էր Հալեպի նահանգի կազմում):

Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվի պրպտումների արդյունքում մեզ հաջողվել է գտնել 1919 թ. «Վիճակացոյց»-ի միայն թվով 5 թեմերից լրացված թերթերը: Այդ թեմերն են՝ Ռոդոսթոն (անթվակիր)⁵⁴, Պրուսան (անթվակիր, սակայն 1920 թ. մարտի 11-ից ոչ շուտ)⁵⁵, Բանդրմա-Բալըքեսերը (անթվակիր)⁵⁶, Կաստամունին (անթվակիր)⁵⁷ եւ Մարզվանը (անթվակիր)⁵⁸: Բացի այդ, առկա են նաեւ Ակնի եւ Արաբկիրի թեմերի համար լրացված «Վիճակացոյց»-ներ (ընդ որում՝ Ակնի «Վիճակացոյց»-ը՝ երկու՝ կրճատ եւ ընդարձակ տարբերակներով), որոնք ստացվել էին ոչ թե համապատասխան թեմերից, այլ կազմվել Տեղեկատու դիվանի քարտուղարի օգնական («ընդօրինակիչ») Թորոս Ազատյանի կողմից (նա ծնունդով Ակնի Ապուլէիս-Ապշուղա գյուղից էր եւ, ամենայն հավանականությամբ, տիրապետում էր համապատասխան տվյալների)⁵⁹: Նշենք նաեւ, որ Մատենադարանի Արշակ Ալպոյաճյանի ֆոնդում են պահվում Իզմիրի թեմի համար լրացված «1919 թ. Վիճակացոյց»-ի թերթերը⁶⁰:

Թեմերից «Վիճակացոյց»-ի եւ «Հարցարան»-ի պատասխանները շատ դանդաղ էին ստացվում: Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվում պահպանվել է Տեղեկատու դիվանի քարտուղար Կարապետ Նուրյանի՝ Բյութանական հայրենակցական միութեանն ուղղված 1920 թ. մայիսի 13-ի նամակը, որում նա իր դժգոհությունն էր հայտնում այն հանգամանքից, որ Նիկոմիդիայի առաջնորդարանը դեռեւս հետ չի ուղարկել լրացված վիճակագրական հարցաթերթերը եւ հարցարանի պատասխանները, հակառակ նրան, որ դրանք ուղարկվելուց հետո արդեն վեց ամսից ավելի ժամանակ է անցել եւ «աւելի հեռաւոր գաւառներ իրենց պատասխանները հասցուցած են»⁶¹:

⁵⁴ Տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ 2985-2987:

⁵⁵ Տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ 2994-2996:

⁵⁶ Տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ 2988-2993 (կից «հարցարան»-ի պատասխան տեղեկագրով):

⁵⁷ Տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Խ868-Խ884 (կից «Գասթէմունի Հայոց ծագումը» տեղեկագրով):

⁵⁸ Տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Ե544-Ե545:

⁵⁹ Տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Խ891-Խ902 (Ակն, կից տեղեկագրով, թվագրված է 1920 թ. մարտի 1-ով) Խ889-Խ890 (Արաբկիր, «Վիճակացոյց»-ը թվագրված է 1920 թ. մարտի 15-ով):

⁶⁰ Տե՛ս Մատենադարան, Ա. Ալպոյաճյանի ֆոնդ, թղթ. 8 վավ. 23/18: Փաստաթուղթը մեզ է տրամադրվել Միհրան Մինասյանի կողմից:

⁶¹ Տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Բ875: Նշենք, որ մեզ չի հաջողվել գտնել Նիկոմիդիայի թեմի «1919 թ. Վիճակացոյց»-ի լրացված հարցաթերթերը, իսկ «Հարցարան»-ի պատասխան տեղեկագիրը թվագրված է 1920 թ. սեպտեմբերի 17 (30)-ով:

Աղբյուրների ներկա վիճակը մեզ հնարավորություն չի տալիս պարզելու, թե արդյո՞ք Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանը այլ թեմերից եւս ստացել էր «Վիճակացոյց»-ի լրացված հարցաթերթեր: Մենք միայն կարող ենք փաստել, որ Երուսաղեմի Հայոց պատրիարքարանի Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվում ամենայն հավանականությամբ դրանք բացակայում են, եւ եթե նման փաստաթղթեր գոյություն ունեն, ապա դրանք գուցե պետք է փնտրել այլ պահպանողական, մասնավորապես՝ Փարիզի Նուբարյան գրադարանի արխիվում եւ/կամ Մատենադարանի Արշակ Ալպոյաճյանի ֆոնդի փաստաթղթերում:

Որոշ ոչ ուղղակի վկայություններից կարելի է ենթադրել, որ 1920 թ. ամռան դրությամբ բացի վերոնշյալ ութ թեմերի «Վիճակացոյց»-երից Տեղեկատու դիվանը գուցե իր տրամադրության տակ ունեցել է նաեւ Նիկոմիդիայի, Քյոթահիայի եւ Կոնիայի թեմերից ստացված «Վիճակացոյց»-ի լրացված թերթերը: Այսպես, Տեղեկատու դիվանի քարտուղար Կարապետ Նուրյանը՝ Զավեն պատրիարքին 1920 թ. հուլիսի 13-ով թվագրված գրության մեջ, անդրադառնալով արեւմտահայության նախա եւ հետեղեռնյան կացության վերաբերյալ տվյալների հավաքման աշխատանքների ընթացքին, հաղորդում է հետեւյալը. «Դիւանին կազմութենէն քիչ յետոյ բոլոր գաւառական առաջնորդութեանց ստորագրեալ տախտակներ եւ հարցաւաններ ղրկուեցան. այս հարցումներուն պատասխանեցին շատ մը թեմեր, որոնք դիւանին ունէին»: Տեղեկատու դիվանի քարտուղարն այնուհետեւ նշում է, որ կառուցն առաջժմ բավականաչափ տեղեկություններ է ձեռք բերել «Գաւթէմունիի, Իզմիրի, Պալքէսերի եւ Պանդրմայի, Պրուսայի, Նիկոմիդիոյ, Ակնայ, Արաբկիրի, Գոնիայի, Քեթափիայի, Ռօտոսքոյի, Մարգուանի առաջնորդութեանց վրայ»⁶²: Այս գրությունում տրվող թեմերի ցանկը, բացառությամբ Նիկոմիդիայի, Կոնիայի եւ Քյոթահիայի, համընկնում է Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվում մեր կողմից հայթայթված «Վիճակացոյց»-ի լրացված հարցաթերթերի ցուցակին:

Կարապետ Նուրյանը նաեւ հայտնում էր, որ Տեղեկատու դիվանն արդեն վերամշակել է Կաստամունիի նահանգին վերաբերող տվյալները եւ մոտ օրերին ավարտելու է «Երեւ դրացի եւ անցեալէն մէջ յաճախ յարակից վիճակներու»՝ Պրուսայի (Բուրսա), Բալքեսներ-Բանդրմայի եւ

⁶² ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Գ20 (փաստաթուղթն ամբողջությամբ տե՛ս ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիվ, թերթ Գ11-Գ27):

Նիկոմիդիայի թեմերին վերաբերող նյութերի ամփոփումը՝ դրանք առանձին գրքույկ-պրակով հրատարակելու նպատակով⁶³:

Նշված տեղեկությունը երկրորդվում է Տեղեկատու դիվանի՝ 1920 թ. հունիսի 29-ով թվագրվող հաշվետվության մեջ, որտեղ մենք մասնավորապես կարգում ենք, որ կառույցը «ձեռնարկած է պատրաստութեանը հաւաքածոյի մը, որ կը պատկերացնէ Պատրիարքարանի թմերուն պատերազմի վաղորդայնին ունեցած իրական վիճակը. այսինքն իւրաքանչիւր առաջնորդութեան եկեղեցիներուն, վանքերուն, դպրոցներուն, ազգային սեփականութեանց եւ բնակչութեան թիւը»⁶⁴: Այնուհետեւ հաշվետվության մեջ արձանագրվում էր, որ հրատարակության առաջին հատորի՝ այն պետք է ընդգրկէր Կաստամունիի, Բուրսայի, Բալըքեսերի, Բանդրմայի, Իզմիրի առաջնորդությունների տվյալները, պատրաստման աշխատանքները գրեթե ավարտված են, եւ պրակը պետք է հրատարակվի մոտակա ժամանակներում⁶⁵:

Ի դեպ, Կարապետ Նուրյանի՝ Զավեն պատրիարքին ուղղված 1920 թ. հուլիսի 13-ի գրությունից մենք կարող ենք նաեւ տեղեկանալ, որ Տեղեկատու դիվանը նաեւ աշխատանք էր տարել արեւմտահայությանը վերաբերող՝ նախկինում կազմված տարբեր վիճակագրությունների հավաքման ուղղությամբ, որոնց արդյունքում, ի թիվս այլ նյութերի, իր մոտ էր կենտրոնացրել Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի կողմից 1878-80 թթ. եւ 1913-14 թթ. ընթացքում կազմակերպված արեւմտահայության մարդահամարների լրացված հարցաթերթերը. «Արդէն ասկէ անկէ Պատրիարքարանի դիւանէն եւ մասնաւորներէ հաւաքելով կազմած ու դասաւորած ենք Պատրիարքարանի եւ ազգային այլ մարմիններու կողմէ տպագրեալ բոլոր տեղեկագիրները, ինչպէս Քաղ. եւ Կրօնական ժողովներու, Տեսուչ. հորհուրդներու եւ Հոգաբարձութեանց համարատւութիւնները, Ազգ. ժողովի կողմէ կազմուած օրէնքները եւ կանոնագիրները, վարչական հրահանգները, ընկերութեանց կանոնագիրները եւ տեղեկագիրները, Ազգային եւ մասնաւոր վարժարաններու ծրագիրները եւ տարեկան տեղեկագիրները, վիճակագրական տեղեկութիւններ, նպաստամատույց մարմիններու համարատւութիւններ եւ այլն, որոնք իրենց մէջ կը պարունակեն շատ հետաքրքրական տեղեկութիւններ եւ ծանօթութիւններ: Անոնց մէջ կան կատարուած

⁶³ Նույն տեղում:

⁶⁴ Տէն ԵՀՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիւ, թերթ Բ901: Տեղեկատու դիվանի հաշվետվությունից որոշ հատվածներ տե՛ս նաեւ Զավեն արքեպս., նշվ. աշխ., էջ 304:

⁶⁵ Նույն տեղում:

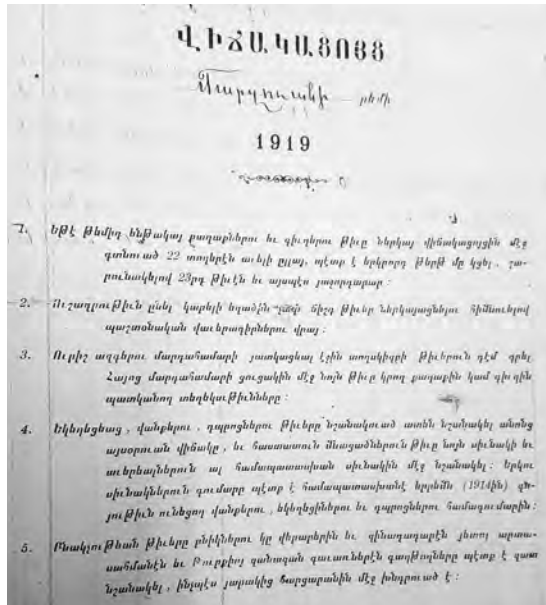
աշխատութիւններ, որոնք յետոյ փոխանակ աւելի ընդարձակելու եւ կատարելագործելու ուրիշներ նորէն ծայրէն սկսած են, առանց անդրադառնալու կատարուած նախորդ աշխատութեան վրայ: ...Այս կարգի գործերու մէջ իմ տեսակէտովս առանձին կարգի կարեւորութիւն ունի գաւառներու վիճակագրական-պատմական նկարագիրները (ընդգծումը բնագրինն է- Ռ. Թ.), որոնք Դիւանիս կազմութեան օրէն մեր ուշադրութեան գլխաւոր առարկան եղան: Այս տեսակէտով հետամուտ եղանք 1878-80 թուականներու Նէսեսե Վարժապետեան պատրիարքի օրով վարչութեան կողմէ գաւառները ղրկուած ֆնիչներու տեղեկագիրները, ինչպէս նաեւ 1913-ին բարենորոգմանց առթիւ Պատրիարքարանի հրահանգով առաջնորդարաններու կազմած վիճակագրութիւնները հաւաքել եւ դասաւորել եւ անոնց կցել որքան կարելի է զանազան տեղեր տեսնուած այս կարգի տեղեկութիւնները»⁶⁶:

Մեր տրամադրութեան տակ եղած նյութերը հնարավորութիւն չեն տալիս պատշաճ լույս սփռելու արեւմտահայութեան նախա- եւ հետեղեւնյան վիճակի վերաբերյալ տվյալներ հավաքելու եւ հրատարակելու ուղղութեամբ Տեղեկատու դիւանի հետագա աշխատանքների վրա: Ինչպէս

⁶⁶ Տէն ԵԶՊ Զավեն Տեր-Եղիայանի արխիւ, թերթ Գ17-Գ19: Քանի որ Տեղեկատու դիւանի կողմից հավաքված եւ դասավորված այս 1878-80 թթ. եւ 1913 թ. վիճակագրութիւնները կարելոր սկզբնաղբյուրներ են Մեծ եղեռնի նախօրյակի դրութեամբ արեւմտահայութեան թվաքանակի հարցի ուսումնասիրութեան համար տեղին է անդրադառնալ դրանց հետագա ճակատագրին: Դրանցից՝ 1878-80 թթ. վիճակագրութիւնները Տեղեկատու դիւանի լուծարումից հետո հանգրվանել են Թորոս Ազատյանի անձնական թղթերի մէջ՝ եւ հայ անվանի մտավորականի մահից հետո, որպէս նրա անձնական արխիւի մաս, տեղափոխվել Հայաստան եւ ներկայումս պահվում են Երեւանի Եղիշե Զարենցի անվան Դրականութեան եւ արվեստի թանգարանի Թորոս Ազատյանի ֆոնդում: 1878-80 թթ. վիճակագրական հարցաթերթերի մի մասը հրատարակվել է հայ ուսումնասիրող Էմմա Կոստանդյանի կողմից (տե՛ս Է. ԿՈՍՏԱՆԴՅԱՆ, Արեւմտյան Հայաստանի հայաբնակ վայրերի վերաբերյալ Գ. Սրվանձտյանցի կազմած վիճակագրութիւններից, «Բանբեր Հայաստանի արխիւներ», 1976, թիւ 2, էջ 62-94):

«1913 թ. Վիճակացոյց»-ի հարցաթերթերի հիմնական մասը ժամանակին ուղարկվել է Հայ Ազգային պատվիրակութեան նախագահ Պողոս Նուբար փաշային՝ Փարիզ եւ ներկայումս պահվում է ՀԲԸՄ Փարիզի Նուբարյան գրադարանում: «1913 թ. Վիճակացոյց»-ի Բուրսայի, Բալքեսիր-Բանդրմայի եւ Բիւլէշիկի թեմերի համար լրացված հարցաթերթերը հանգրվանել էին Արշակ Ալպոյաճյանի անձնական արխիւում եւ ներկայումս պահվում են Մատենադարանի Ա. Ալպոյաճյանի ֆոնդում: «1913 թ. վիճակացոյց»-ի՝ Նուբարյան գրադարանում պահվող հարցաթերթերի տվյալները գիտական շրջանառութեան մէջ են գրվել սփյուռքահայ ուսումնասիրողներ Ռայմոն-Հարութիւն Գեորգյանի եւ Փոլ Փաբուճյանի կողմից (տե՛ս R. H. KEVORKIAN, P. B. Paboudjian, Les Armeniens dans l'Empire ottoman a la veille du Genocide, Paris, 1992):

Հայոց պատրիարքարանի՝ 1878-80 թթ. եւ 1913-14 թթ. վիճակագրութիւններին մեր անդրադարձը տե՛ս Ռ. ԹԱԹՈՅԱՆ, Արեւմտահայութեան թվաքանակի հարցը 1879-1914 թվականներին..., էջ 71-115:

ՀԱՅԿԱՅԻՍՏԱՆ											
Եր. Կր.	Երկրորդ տնտեսական տարր ընդ միջ	Պարտականութիւն (պար)			Պարտականութիւն (պար)			Բաժան			Ընդ երկուս 2019
		Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	
1	Պարտականութիւն	3000	3000	17000	400	1100	17000	7000	7000	15000	2000
2	Կր. Կր.	1000	1000	3000	30	30	30	100	100	5000	1
3	Պարտականութիւն	300	300	300	8	30	20	100	100	400	1
4	Կր. Կր.	200	200	5000	6	10	30	400	400	900	1
5	Պարտականութիւն	4000	4000	2000	30	80	20	1100	1200	2000	1
6	Կր. Կր.	500	500	300	—	—	—	300	300	300	1
7	Կր. Կր.	200	200	300	—	—	—	300	300	300	1

ԹԻՒՆԻ											
Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.	Եր. Կր.
1	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
2	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
3	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
4	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
5	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
6	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
7	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
8	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
9	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1
10	Կր. Կր.	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1

Նկար 2-4. «1919 թ. վիճակացոյց»-ի՝ Մարզկաճի թեմի լրացված թերթեր

արդեն նշել էինք, Տեղեկատու դիվանն աշխատանքներ էր տանում «Հարցարան»-ի եւ «Վիճակացոյց»-ի պատասխանները խմբավորելու, մշակելու եւ հրատարակելու ուղղութեամբ: 1920 թ. ամռան դրութեամբ արդեն իսկ ավարտվել էր Կաստամոնիի թեմին վերաբերող աշխատանքի պատրաստումը, ավարտին էին մոտենում Բուրսայի, Բալլըքեսիր-Բանդրմա եւ Նիկոմիդիայի թեմերից ստացված նյութերի մշակման աշխատանքները: Սակայն դատելով նման բնույթի տպագիր որեւէ աշխատանքի բացակայությունից՝ կարելի է ենթադրել, որ Տեղեկատու դիվանի այս ծրագիրն ինչ-ինչ պատճառների եւ հանգամանքների բերումով այդպես էլ կյանքի չի կոչվել: Շարունակութուն չեն ունեցել, կիսատ են թողնվել նաեւ թեմերից «1919 թ. Վիճակացոյց»-ի լրացված հարցաթերթերի եւ «Հարցարան»-ի հիման վրա կազմված տեղեկագրերի հավաքման աշխատանքները⁶⁷:

Նշենք նաեւ, որ «1919 թ. Վիճակացոյց»-ի տվյալների օգտագործման որոշակի հետքեր կարելի է նշմարել Թեոդիկի «Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղետալի 1915 տարիին» աշխատանքում՝ նախքան Մեծ եղեռնը Ռոդոսթոյի թեմի առանձին հայաբնակ բնակավայրերի

⁶⁷ Կարող ենք ենթադրել, որ տվյալների հավաքման եւ հրատարակման ծրագրի կանգնեցման հիմնական պատճառը Փոքր Ասիայի եւ Արեւմտյան Հայաստանի տարածքում հետզհետեւ թափ հավաքող քեմալական շարժումն էր եւ դրա հետ կապված զարգացումները:

հայույթյան թվաքանակի մասով⁶⁸, ինչպես նաև Հայոց պատրիարքարանի-Տեղեկատու դիվանի կողմից պատրաստված «Բաղդատական վիճակագրություն հայ բնակչության Օսմ. Կայսրության մէջ տեղահանության նկատմամբ» (Պատրաստում 1 Ապրիլ 1921-ին)» վերտառությունը կրող փաստաթղթում (հրատարակվել է Թեոդիկի «Ամենուն տարեցոյց»-ի 1922 թ. թողարկման մեջ)՝ Մեծ եղեռնը վերապրած որոշ շրջանների հայույթյան թվաքանակի մասով⁶⁹:

Թեև Կ. Պոլսի Հայոց պատրիարքարանի եւ նրա ենթակայութեամբ գործող Տեղեկատու դիվան կառույցի կողմից 1919-1920 թթ. իրականացված արեւմտահայույթյան նախա եւ հետեղեռնյան վիճակի մասին տվյալների հավաքման եւ հրատարակման աշխատանքները մնացին անավարտ՝ առկա տեղեկագրերն ու «1919 թ. Վիճակացոյց»-ի լրացված հարցաթերթերը վերաբերում են Օսմանյան կայսրութեան միայն առանձին հայաբնակ բնակավայրերին եւ թեմերին, սակայն, այնուամենայնիվ հավաքված վիճակագրական նյութն ունի եզակի աղբյուրագիտական նշանակություն, ինչը հրամայական է դարձնում դրա հրատարակումը: Հաշվի առնելով վերոնշյալը՝ աշխատանքի երկրորդ մասում մենք ներկայացնում ենք «1919 թ. Վիճակացոյց»-ի լրացված հարցաթերթերի՝ արեւմտահայույթյանը վերաբերող տվյալները («Վիճակացոյց»-ի՝ «Հայկական բաժին» հարցաթերթերը):

Շարունակությունը հաջորդիվ

⁶⁸ Տե՛ս ԹԷՈՒԴԻԿ, Գողգոթա հայ հոգեւորականութեան եւ իր հօտին աղէտալի 1915 տարիին, Նիւ Եորք, 1985, էջ 415-422:

⁶⁹ Տե՛ս ԹԷՈՒԴԻԿ, Ամենուն տարեցոյցը, ԺԶ. Տարի, 1922, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 261-265: Դրա հետ մեկտեղ, այս բաղդատական վիճակագրական աղյուսակում եւս, ինչպես եւ Փարիզի հաշտութեան վեհաժողովին հայկական պատվիրակութեան ներկայացված 1919 թ. հուշագրերում, Մեծ եղեռնի նախօրյակի դրութեամբ Օսմանյան կայսրութեան հայ բնակչութեան թվաքանակի վերաբերյալ տվյալները վերցված են Հայոց պատրիարքարան-Ապահովութեան հանձնաժողովի 1912 թ. կազմած վիճակագրութեանից: